

CZÉTÁNY GYÖRGY

Proklosz diszjunktív szintézise

Jelen tanulmányban Proklosz filozófiai rendszerét elemzem elsősorban *A teológia elemei* alapján.¹ Tézisem szerint a rendszer meghatározható Kant fogalmával diszjunktív szintézisként, e szintézis feltétlen ideaként történő használataként. *A tiszta ész kritikájában* Kant arról ír, hogy a feltétlen ideára irányuló ész a totalitást különböző észeszmék, avagy szintézisek által ragadja meg. Ezek alapját a sokféleség ítélőerő általi szintézisének különböző módjai, azaz különböző viszonyok létrehozása jelenti. Az egyik mód a diszjunktív ítélet, mely felosztás révén alakít ki viszonyokat a szintetizált részek között.² Amennyiben az ész e viszonyt kiterjeszti a tapasztalaton túlra, a feltételek összességére, ez esetben adódik a lehetséges meghatározások felosztott és elválasztott totalitásának szintetikus ideája.³ A diszjunktív szintézis a valóságra irányuló gondolkodás olyan eszméje, amely az egymástól elválasztott, egymást kölcsönösen kizáró meghatározások totalitásának egyetlen elven alapuló, összefüggő hierarchikus rendszereként határozható meg. A felosztottak egyetlen elvből következnek. A diszjunktív szintézisnek mint feltétlen ideának legkövetkezetesebb, minden létezőre érvényes metafizikai megvalósulása a prokloszi filozófia. A következőkben a prokloszi rendszer áttekintésével e tézisémet igyekszem igazolni.⁴

Proklosz Plótinosz gondolatait viszi tovább, zárt fogalmi rendszerre kovácsolva azokat. Ez azt is jelenti, hogy – amint majd látni fogjuk – rendszere egyszers-

¹ A tanulmány az MTA-TKI Kritikai Tanulmányok Kutatócsoport programjában készült.

² Kant 2004. 121.

³ Kant 2004. 325–326.

⁴ A tanulmány *A transzcendentális probléma* című könyvemhez írt kiegészítés, voltaképp egy lábjegyzetének részletesebb kifejtése, mely a Plótinoszról írt fejezet végén található. A könyvben azt elemzem, hogy a valóság mint egész konzisztens meghatározását adó különböző fogalmi rendszerekben hogyan jut uralomra e konzisztencia alapelveként a diszjunktív, a konjunktív vagy a konnektív szintézis (tehát a három kanti észideá, ám ez esetben mint a valóság konstitutív eszméje). Ez egyszersmind az adott szintézis egyoldalú, avagy transzcendens használatát, azaz más szintéziseket önmagából levezető vagy önmaga alá rendelő használatát jelenti. Proklosz filozófiája a diszjunktív szintézis egyoldalú használatának legkövetkezetesebb példája. A Plótinosz-fejezetet lásd Czétány 2019. 29–41.

mind Platón és Arisztotelész filozófiájának szintetizált és szisztematizált értelmezését is jelenti. A *teológia elemei*ben kifejtett teória invencióinak jelentős része valószínűleg Plótinosz tanítványa (Porphüriosz) tanítványának, Jamblikhosznak tulajdonítható, ám az ő metafizikai tárgyú írásaiból csak töredékek maradtak fenn. A *teológia elemei* Eukleidész módszerét átvéve egy tételekből (211 tételből) és azok bizonyításából álló deduktív mű, amely a feltétel nélküli kezdetből, a Jóból, avagy Egyből indul ki és az egyes tételeket az előzőekből vezeti le. Mindezzel Proklosz voltaképpen azt a dialektikus tudományt valósítja meg, amelyről Platón az *Államban* ír.⁵

Plótinoszhoz hasonlóan Proklosznál is a létezés feltétele az egység: egy létező annyiban létezik, amennyiben sokasága elrendezett, megformált, egységként szintetizált. Plótinosznál az egységgel szemben áll az egység nélküli sokaság, az anyag mint határtalan potencialitás, amely az egységbe rendeződő érzéki létezők szubsztrátuma. Proklosznál minden sokaságot, így még az anyagot is, az Egy hozza létre, vagy azáltal, hogy egyesíti a sokaságot, vagy azáltal, hogy a sokaság eleve egységekből áll (TE 5-6).⁶ Az *Egy által szintetizált hierarchia tehát mindent magában foglal*. A hierarchia tetején az Egy maga teljesen egyszerű, minden létezés, minden élet és minden megismerés feletti szubzisztencia, belőle mint első okból indul ki és halad folyamatosan, fokról fokra önmagához hasonlókat alkotva minden teremtő folyamat.⁷ Ennek során az egység egyre inkább megsokszorozódik, egyre távolabb kerül az Egytől, és ezzel egyre inkább veszít teremtőerejéből. Ugyanakkor az Egy nem csak első ok, hanem végső cél is: feléje mint a legfőbb Jó felé irányul a sokaság minden vágya – megint csak hasonulás alapján, fokozatosan haladva. Az Egy egyszersmind Jó, amennyiben jósága által önmagából kiárad, hogy egyesítse a sokaságot, és Jó, amennyiben általa őrződnek meg egységükben (TE 13). A hierarchia alján az anyag maga is egységekből áll. A hierarchikus szintek minden szubzisztens elemének alapvetően három jellemzője van: (1) fennállása (*hüparxisz*), vagyis oka által meghatározott egzisztenciája, pontosabban szubzisztenciája; (2) aktualitása (*energeia*), vagyis aktivitása önmaga és a hierarchia többi eleme viszonyában; (3) hatóereje (*dünamisz*), alsóbbrendű létezőket létrehozó ereje, sokaságukat egyesítő ereje. A hatóerő aktualitásból áramlik ki és (alsóbbrendű) aktualitásba megy át (TE 77).⁸ A hatóerő azonban benne már kisebb mértékű lesz. Az Egyből kiáradó és minden szinten végighaladó, ámde fokozatosan csökkenő mértékű hatóerőt minden szint a saját

⁵ Platón: *Állam* 510b, 511b.

⁶ Itt és a továbbiakban a főszövegben zárójelben hivatkozom Proklosz két fő művére, melyek bibliográfiai adatait lásd az irodalomjegyzékben: *A teológia elemei* (a továbbiakban TE), *Platóni teológia* (a továbbiakban PT).

⁷ A folyamatosságot a hasonlóság biztosítja. PT III 6.21–24.

⁸ Különbséget kell tennünk a *dünamisz* tökéletes és tökéletlen formája között. Az előbbi az, amely más dolgot képes tökéletesíteni, az utóbbi az, amelynek képessége szerint szüksége van más dologra tökéletesedése végett. TE 78–79. Vö. Arisztotelész: *Metafizika* 1019a, 1046a. Az előbbit hatóerőnek, az utóbbit potencialitásnak fordítom.

fennállásának természete szerint aktualizálja (TE 7). Egy adott partikuláris létező fennállásának természetét egyszerre két dolog határozza meg: egyrészt saját szintjének univerzális elve, avagy monásza, másrészt a közvetlenül felette lévő szint vele analóg partikuláris létezője, amely az adott szint kauzális láncában hasonló helyen van (TE 108).⁹ Ebből következik, hogy egy ok nem önmagával azonosat, csak önmagához hasonlót hoz létre, amelyet más ok is meghatároz (TE 28).

Az alsóbbrendű dolgok létrehozása részesedés (*methexisz*) által történik: a létrehozó hatóereje által fennállásának természetéből részesíti a létrehozottat. Már Platón *Parmenidésze* felhívja a figyelmet a részesedéssel kapcsolatos alapvető problémára. Ez abban áll, hogy amennyiben az egy önmagából részesíti a sokaságot, megosztja köztük magát, vagyis maga is sokká válik.¹⁰ Ezt a problémát az újplatonikusok úgy igyekeznek megoldani, hogy a részesedés folyamatában a két feltétel mellé – az, ami részesedik (*metekhōn*), és az, amiben a részesedő részesedik (*metekhōmenon*) – egy harmadikat illesztenek: a részesedhetetlent (*amethekton*). A részesedhetetlen a hierarchia egy adott szintjének az az univerzális elve vagy monásza, ami önmagában független egységként tartalmazza azt a karaktert, amit az általa létrehozott szubzisztenciák részesítenek, ám úgy, hogy ő maga önmagában marad. A részesedhetetlen nem részesít, hanem a részesítőket teremt. Az adott szinten tehát a részesedhetetlen monász megelőzi a részesedhetőket, és így a részesített karakter benne megmarad egységében. Ezt Proklosz úgy fejezi ki, hogy a részesedhetetlen a sok előtti egy; az, ami részesít, egy és nem egy (vagyis megosztja magát); az, ami részesedik, nem egy és egy (vagyis a részesedettben egyesül) (TE 23–24).

A részesedés folyamatában minden szubzisztencia háromféle állapotot vehet fel. (1) okában marad (*moné*), vele preexisztens, vagy inkább preszubzisztens módon egyesült; (2) kiáramlik (*proodosz*), hogy létrehozza azt, amire a részesítő ok fennállásának természete és hatóereje alapján képes (mivel ő maga is részesül a jóból és utánozza az Egyet); (3) áramlásában megfordul (*episztróphé*) és visszatér okához, hasonul hozzá, ahhoz, amitől fennállását kapta. A megfordulás indítóoka a Jóra (minden létező létesítő okára) való vágy, illetve arra a jóra irányuló vágy, amiben az ő közvetlen létesítő oka részesül (TE 25, 30–38). Az adott természet így visszatérhet a közvetlenül felette álló természethez, de magasabb rendű természetekhez is, egészen az Egyig (TE 33). A partikuláris létező visszatérése felsőbb okokhoz a közvetlenül meghatározó okon keresztül történhet, vagyis a fent említett két úton: saját univerzális részesedhetetlen monászában keresztül vagy a felette lévő szint analóg partikuláris létezőjén keresztül (TE 108).

⁹ Siorvanes az alárendelés két láncát különbözteti meg. Az egyik a tulajdonságból való részesedés vertikális lánc a különböző szinteken keresztül. A másik a monász tulajdonságának horizontális lánc partikuláris létezőin keresztül. Siorvanes 1996. 79–80.

¹⁰ Platón: *Parmenidész* 130e–131e. Vö. *Philebosz* 15b.

A visszatérés tehát azokon az okokon megy végig, amelyeken át a felé történő kiáradás végbement (TE 38).

Látható, hogy a létezők nem csak önmagukban szubzisztálnak, de éppúgy okukban és okozatukban is. A szubzisztálás módja így háromféle lehet. (1) Lehet részesedettként a létrehozó okban (*kat'aitian*), preszubzisztens módon; (2) lehet saját fennállásában (*kath'hüparxin*); végül (3) lehet létrehozóként a részesedettben (*kata methexin*), képmásként szubzisztálva (TE 65). Mindez azt jelenti, hogy minden természet kapcsolódik minden más természethez a szubzisztencia három módjának valamelyike által. Vagyis – a sztoikus szóhasználat alapján – minden szimpátiában van egymással (*panta szümpathé*). Mivel az isteni hatóerő a hierarchia legalsóbb, földi régióig terjed, a legutolsó létezők is a maguk módján kifejezik a legelsőket (TE 140). „Minden megvan mindenben, de minden egyes dologban a természetének megfelelően” (TE 103).¹¹

Ezekkel az ontológiai jegyekkel jellemezhetők a hierarchia minden szintjének létezői. Lássuk immár magukat a szinteket! Az egyes rendek alapjukat tekintve a plótinosi hüposztázisoknak felelnek meg (Egy, Értelem, Lélek). Az elkülönülő rendeket egy diszjunktív felosztás eredményeként kapjuk a létezők mozgató oka szerint (TE 14).¹² Először is minden létező vagy mozdulatlan, vagy mozgó. A mozdulatlan létezők intellektuális létezők, értelmek (*nusz*). A mozgó létezők viszont vagy önmagukat mozgatják (*autokinétosz*), vagy más által mozgatottak (*heterokinészia*). Az önmagukat mozgató létezők keletkezés és pusztulás nélküliek, míg a más által mozgatottak keletkezők és pusztulók. Az első esetben lelkekről (*pszükhé*), a másodikban pedig testi létezőkről van szó.¹³ Ahogy Arisztotelész írja a *Fizikában*, a mozgás első okának mozdulatlanak kell lennie.¹⁴ Azonban Proklosz szerint az átmenetnek az egymásból kiáramló szintek között folyamatosnak kell lennie, és ezt a hasonlóság biztosítja. Általában elmondható, hogy *Proklosz egyszerre érvényesíti a szintek elválasztásának és hierarchizálásának elvét, valamint a folytonos átmenetet biztosító köztet tagok keresésének elvét, vagyis az elválasztott szintek szintézisének, ámde az elválasztást megtartó, diszjunktív szintézisének elvét*.¹⁵ A mozdulatlan mozgató nem mozgathat közvetlenül olyan mozgó dolgot, amely egyáltalán nem képes mozgatni (hisz kettejük között semmilyen hasonlóság nincs), csak olyasmit, amely magát is és mást is képes mozgatni (köztük a

¹¹ Id. Wallis 2002. 170.

¹² A felosztás módszerét vö. a *diaireszisz* platóni módszerével (*A szofista* 253d; *Az államférfi* 262b–263a, 284e–285c) és a definíció arisztotelészi fogalmával (*Metafizika* 1037b27–1038a19). A *diaireszisz* módszeréről mint a nemek felosztásáról lásd Proklosz: *Kommentár Platón Parmenidészéhez* 650.18–651.4.

¹³ A kettő különbségét vö. Platón: *Törvények* 891e–896c.

¹⁴ Ennek bizonyításáról lásd *Fizika* 256a4–258b9. Proklosz *A fizika elemei* című művében rekonstruálja az arisztotelészi bizonyítást (II. 19). Arról, hogy a mozdulatlan mozgató oszthatatlan és testetlen, lásd Arisztotelész: *Fizika* 266a10–267b26; Proklosz: *A fizika elemei* II 21.

¹⁵ Proklosz univerzuma „diszkrét, jól meghatározott entitásokat tartalmaz, ám egy intelligibilis kontinuumot is formál”. Siorvanes 1996. 67.

mozgatás a hasonlóság). Vagyis az önmagát mozgató közvetít a mozdulatlan és a más által mozgatott között. A hierarchiában a legkiválóbb természet az értelem, melyet a lélek követ, majd a test. A lélek közvetít az értelem és a test között. Így a test csak a lélekből való részesedés által képes önmagát mozgatni. Viszont a lélek az értelem által részesedik mozdulatlan létezőben, azaz változhatatlan gondolatban. Az értelem szemléletének tárgya az örök forma. Az értelem – megint csak Arisztotelész meghatározása alapján – az önmagát gondoló gondolat, amely önmagát gondolva örökké és változatlan módon önmagát aktualizálja.¹⁶ Mivel önmagához értelmileg viszonyul, ezért az értelem nem egy. Az Egy tehát értelemfeletti módon mozdulatlan (TE 20, 26). Ezzel megkaptuk az alapvető szinteket. Vizsgáljuk meg most őket részletesebben egyesével!

Ami általában a részesedhetetlenekre igaz, az kiváltképp igaz az Egyre: úgy teremt, hogy közben nem válik sokká. Kell tehát valami közvetítő az Egy és teremtményei közé. Ezért Proklosznál – Plótinossal ellentétben – az Egynek is megvan a maga rendje, amely részesítő egységekből vagy henászokból áll (TE 116). A henászok létfeletti, életfeletti és értelemfeletti istenek, amelyek elsődlegesen részesítenek az egységből és a jóságból. A létezés és az értelem, ahogy minden más megkülönböztető jegy is, bennük még csak hatóerőként van meg, okában szubzisztálva.¹⁷ Nem részesedett létezésük által jók, hanem létfeletti módon. Ezért minden létező gondviselő isteneinek nevezhetők. A gondviselés, *pronoia* – írja Proklosz – *energeia eszti pro nu*, vagyis az értelmet megelőző aktualitás (TE 120). Megismerésük hatásaik alapján lehetséges, analógia által (TE 123, 162). (Mivel az Egy részesedhetetlen, még csak hatásai által sem ismerhető meg. Ez esetben marad a negatív – pontosabban hiperbolikus – teológia.)¹⁸ Minden istennek sajátos karakterek tulajdoníthatók, amelyekből részesítik a szubzisztáló természeteket (TE 133, 137). Ezek együttesen alakítják ki a létezők átfogó rendjét.

Már az első hüposztázisban is sokaság van tehát, ám olyan sokaság, amely még a legnagyobb mértékben egység. Az Egyhez hasonlóan az istenek egyszerűek, felosztott részekről mentesek. Egymástól sem különülnek el: minden isten magába foglalja az összes többi istent és hatásaikat, de nem mint az egész részeit, hanem egyszerű módon, önmagában teljes egységként (TE 114).¹⁹ Az osztható természeteket osztatlanul, az időbelieket időtlenül, az esetlegeseket szükségszerűként, a változókat változatlanul foglalják egységbe (PT 124). A so-

¹⁶ Arisztotelész: *Metafizika* 1072b18–30.

¹⁷ Mind a létezés, mind az élet, mind az értelem a henászok által egyesített különböző sokaságok megkülönböztető jegye. TE 115, 118, 121.

¹⁸ Proklosz Platón *Parmenidészének* az Eggyel kapcsolatos apóriáit (137c–166c) az Egy transzcendenciájának negatív teológiájaként kommentálja. Lásd különösképp Proklosz: *Kommentár Platón Parmenidészéhez* VIII 68–76.

¹⁹ Az istenek egysége nem tudás által érhető el, ami sokaságot tartalmaz magában (lásd később), hanem a hit által. A hit egyformaságában és esendjében felette áll a tudásnak. A teurgikus erő az, ami képes az isteni karaktereket hatásaik által felfogni. PT I 25.

kat annak okaként, hatóerejeként tartalmazzák, egységes fennállásukban. Az isteni egységek hierarchiát alkotnak, de nem önmaguk egysége vagy sokasága alapján – hiszen önmagukban egységet képeznek –, hanem okozataik egysége vagy sokasága alapján. A létezők felosztásának rendje analóg a henászok felosztásának rendjével. A hierarchiában magasabb helyet elfoglaló istenség az univerzum rendjét jobban meghatározza, illetve a létezők általánosabb nemét hozza létre, mint egy alacsonyabb helyen álló, a létezők partikuláris neme tekintetében hatékony istenség (TE 136). Hisz minél többet teremt egy isten, annál közelebb áll a Jóhoz (TE 25). Végül is annyi henász van, ahány neme (egysége) a létezőknek (TE 135).

Bizonyos isteni karakterek a diszjunkt rendeket alakítják ki, mások – az egyes rendekhez tartozó isteni csoportokon belül – a hierarchia szintézisét biztosítják. Így például az utóbbi tekintetében a megőrző istenség minden létezőt a rendben betöltött megfelelő helye szerint őriz meg (TE 154). Alá tartoznak a szintek közötti kapcsolatokat kialakító istenségek, így a visszatérítő henász, amely biztosítja a létező megfordulását és visszatérését önmagához, illetve okához. Utána jön a felemelő henász, amely az alsóbbrendű természetet a felsőbbrendű természettel köti össze. Ám hogy a szintek közötti különbség ne mosódjon el, őt követi a megtisztító henász, amely a kiválóbb természeteket tisztán tartja az alsóbbrendű természetektől és ezzel önmagukban teljessé teszi őket (TE 156, 158). Ezek az istenségek továbbiakkal együtt egységet alkotva biztosítják a különböző természetek együttes szintetikus rendjét.²⁰ A henászok tehát a létezők átfogó rendjének fenntartását szolgálják. Ezen belül bizonyos henászok a rend szintjeinek hierarchikus diszjunkcióját biztosítják (megőrző, megtisztító), mások pedig a szintek összekötését, a diszjunktív rend egységét, szintézisét (visszatérítő, felemelő). *A henászok az Egy diszjunktív szintézisének különböző hatásai, a szintetikus elv különböző aspektusai.*

Ami az egyes szinteket alkotó henászokat illeti, sorrendjük tükrözi az alattuk lévő rendek hierarchiáját. Az értelem szintjét az intelligibilis (*noéton*) és az intellektuális (*noeron*) henászok részesítik az isteni egységben, a lélek szintjét a világfeletti henászok, a természetet pedig a világon belüli henászok (TE 162, 165). Közvetlenül persze mind csak az értelem szintjét részesíti. A világfeletti és a világon belüli henászoknak közvetítőkre van szüksége, hogy hatóerejük eljusson a lelkekhez, illetve a testekhez (ezáltal tükrözik a henászok saját hierarchiájukat). Minden szintet áthatják tehát az istenektől származó karakterek. Az isteniválás nem pusztán a henászokból közvetlenül részesedő intellektuális létezőket jellemzi, hanem a belőlük részesedő lelkeket is áttüzesíti, sőt az e lelkekből részesedő testekben is rezonál (TE 129). Vagy például a megtisztító istenség hatása az értelmeken és a lelkeken túl eljut egészen az állatokig, a növényekig és a kövekig. Ugyanakkor minden a maga természete szerint részesedik a henászok

²⁰ Az egyes szintekhez tartozó henászokon belüli rendeket a *Platóni teológia* tárgyalja.

hatásából: a kő például pusztán testileg. Thalészt idézve írja Proklosz: „minden dolog valóban tele van az istenekkel.” (TE 145)

A következő szinten található Értelem az, amely elsőként részesedik létezésben – e létezésnek mind fennállása, mind aktualitása, mind pedig hatóereje örök (TE 169). Fennállása örök, mivel minden részét, az intelligibilis létezők (*uszía*) egész hierarchiáját, diszjunktív szintézisét egyszerre és osztatlan módon tartalmazza – nem egységként, hanem a részek egészeként. Aktualitása is örök, mivel örökké mozdulatlanul, ugyanazon mértékben ragadja meg önmagában és önmagaként e szintézist (TE 52, 83). Mivel létezése és aktualitása örök, ezért hatóereje végtelen, kimeríthetetlen (TE 84). Az értelem örökké az általa elgondolt intelligibilis létező felé fordul, melyet önmagaként ismer meg (TE 83; PT III 8, III 32). Ám épp ezért mondhatjuk, hogy az intelligibilis létező, amelyet ekképp megragad, előbb van, mint az azt megragadó értelem. Más szóval: az értelem a létezőből részesedik. El kell tehát különítenünk az intelligibilis létezők szintjét az intellektuális értelmekétől. Mint minden szint élén, az intelligibilis létezők szintjének élén is egy monász, a részesedhetetlen Létező áll. A részesedhetetlen Létező az istenek alatti hierarchia csúcsa, az első, amelyik az isteni egységekben részesedik. Azonban az Egyhez képest még a Létező is összetett, ugyanis minden létező határ (*perasz*) és határtalan (*apeiron*) keveréke (*mikton*), vagy más szóval egyesítés és sokká válás keveréke.²¹ Az első Határ és az első Határtalan tehát megelőzi az első Létezőt, amely belőlük áll (TE 90). A határtalan a sokaság kiáradása az egyből. A határtalanban részesedő dolgok meghatározatlanok, körülhatárolatlanok, felfoghatatlanok (TE 93). A határ az, ami által a sokaság egységben részesül és abban megmarad, a henászok egységei szerint (TE 89, 117). Végül is a létezők minden neme a határ és a határtalan keveréke, hol az egyik, hol a másik dominanciájával (TE 160).²² A részesedhetetlen Létező e két alapanyagból – az intelligibilis henászok egységei szerint – létrehozza azokat az intelligibilis létezőket, amelyek megtöltik az értelmet (TE 161, 162).

Azonban a létező és az értelem között szükség van még egy közvetítő elemre, amely összeköti a gondolkodót az elgondolt tárggyal: a gondolatra (TE 169). A gondolat az, ami által az intelligibilis létező kimozdul önmagából, hogy értelemként térjen vissza önmagához. Vagyis a mozdulatlan értelmén belül mégis csak beszélhetünk egy örökké önmaga felé irányuló, önmaga mint intelligibilis létező körül keringő mozgásról, amellyel szemléli önmagát. A belőle részesülő számára ez ugyanakkor mozdulatlanság, egy önmagának elégséges teljesség. Ezt a mozgást Proklosz az értelem életének (*zói*) nevezi. „Az élet az első mozgás a létező stabil hüposztázisából” (TE 102). Az élet által aktualizálja az értelem

²¹ Vö. Platón: *Philebosz* 23c–d, 26d.

²² A határból származik a létezők fennállása (*hüparxisz*), a határtalanból a létezők hatóereje (*dünamisz*). PT III 9. A határról és a határtalanról lásd még PT III. 3.

önmagát.²³ Az élet tehát a létező és az értelem között egy köztes szintet képez. A részesedhetetlen Élet az, ami azokat a gondolatokat hozza létre, amelyek által az értelem megtelik létezőkkel.²⁴

Végül a részesedhetetlen Értelem az, ami (az intellektuális henászok egységei szerint) létrehozza az alsóbb szinteket részesítő értelmeket (TE 101, 163).²⁵ Mivel az értelem az önmagát gondoló gondolat, és az istenektől közvetlenül részesül az egységben, ezért az értelem mozgásának három elkülönülő szintje (a Létező, az Élet és az Értelem) egymást kölcsönösen tartalmazza, mind a maga karaktere szerint. A Létező belőle részesedettként tartalmazza a benne elgondolt módon preszubisztiáló Életet és Értelmet, az Élet saját okaként foglalja magába a Létezőt és belőle részesedettként az Értelmet, mindkettőt gondolatként, végül az Értelem önnön okaként tartalmazza önmagát gondoló módon a Létezőt és Életet (TE 103).²⁶ A részesedhetetlen Értelem e részesedés által önmagát gondolja, benne az intelligibilis létező eggyé válik az intellektuális értelemmel, a gondolt dolog az azt elgondolóval. Ezenkívül az Értelem tudja, hogy a kettő egy, azaz hogy önmagát gondolja (ha e tudás egy újabb értelem lenne, az végtelen regresszust eredményezne) (TE 168).

²³ Vö. Arisztotelész: *Metafizika* 1072b27–28.

²⁴ Az élet a gondolat, „amelyet az intelligibilis létező [a gondolat tárgya] megtölt, míg ő maga megtölti az értelmet” (PT IV 1 7.22–23). A gondolat így egyszerre intelligibilis és intellektuális, vagy Hegel kifejezésével a „gondolt és gondolkodó gondolat” (Hegel 1960. 70). Ennek megfelelően Proklosz az e szintet létrehozó henászokat intelligibilis és intellektuális (gondolt és gondolkodó) isteneknek (*theósx noétósx kai noerósx*) nevezi. (PT IV 1 7.22–7.23.) A *Platóni teológiában* Proklosz ennek az isteni rendnek a leírására a *Phaidrosz* dialógusából veszi át az égbolt csúcsára fogataikkal érkezett istenek ünnepi lakomájának képét. Ez köti össze az égbolt fölötti tájat az égbolt körforgásával. Legfelül hierarchikusan három rend különböztethető meg: (1) az igazság helye, amelyen átsugárzik a valóban létező (*uszia ontósx usza*), az intelligibilis létező fénye; (2) a mező termékenysége, amelyből az élet származik; (3) a táplálék, amely által az istenek és a lelkek (szárnyuk növesztése által) intellektuális teljességre tesznek szert. (PT IV 15–16. Vö. Platón: *Phaidrosz* 246d–247e.)

²⁵ Az intellektuális henászok rendjének leírására Proklosz egy másik platóni képet, a *Timaioszból* vett demiurgikus alkotást alkalmazza. A *démiurgosx*, az intellektuális istenség az intelligibilis mintaképre tekintve választja el a részesedhető értelmeket, vagyis a formákat, és alkotja meg azok alapján a lelkek periodikus köreit. PT V 15. Vö. Platón: *Timaiosx* 29a–d, 34b–37c.

²⁶ A Létező–Élet–Értelem fogalmi triászot Proklosz egyszer a megmaradás–kiáradás–visszatérés hármasságnak felelteti meg, másszor pedig a fennállás–hatóerő–aktualitás hármasságnak, megint máshol a határ–határtalan–vegyülék triászának (PT IV. 1; Proklosz: *Kommentár Platón Timaiosához* II. 138.6–14; lásd Chlup 2012. 94–95). Eszerint a Létező az Életet és az Értelmet preszubisztiáns módon az okukban megmaradó, meghatározott fennállásokként tartalmazza. Az Élet viszont végtelenül kiáradó hatóerőként foglalja magába a Létezőt (mint amiben részesedik) és az Értelmet (mint aminek oka), ezáltal létesítve kapcsolatot közöttük. Végül az Értelem az önmagához való visszatérés aktualitásaként, aktivitásaként tartalmazza az őt részesítő Létezőt és Életet. Ezáltal vegyül az előző két mozzanat egyetlen egységgé. (A triászról Hegel filozófiatörténeti előadásában elmélyült elemzés olvasható. Hegel számára az ókori filozófia itt jut el a szellem természetének legkonkrétabb felfogásához. Hegel 1960. 65–73.)

A részesedhetetlen Értelemből kibomló (véges számú) partikuláris értelmek formájuk általánossága alapján alkotnak kauzális láncot. A magasabb rendű értelmek kisebb számú, általánosabb formákat hoznak létre, mivel jobban részesednek az isteni egységekben. Az alsóbbrendűek az előbbi formákat tovább osztva, differenciálva, nagyobb számú, partikulárisabb formákat alkotnak. *Az univerzális Értelmelem a felosztott partikuláris értelmek diszjunktív szintézise.* Örök fennállásából következően minden értelem egyszerre gondol el minden intelligibilis létezőt, vagyis minden értelem tartalmazza az értelmek egész elválasztott szintézisét. Ám míg a részesedhetetlen Értelmelem – az isteni egységből közvetlenül részesülve – mindezt egyszerűen teszi, egyetlen általános formában, addig az általa létrehozott partikuláris értelmek saját egyedi, többé vagy kevésbé differenciált formájuk által meghatározva tartalmazzák a létezőket (TE 170, 177, 179, 180).²⁷

Minthogy az értelem gondolkodása által mozdulatlanul teremt, ezért amit létrehoz, azt örökké hozza létre (TE 172, 174). Az értelemből részesedő lélek fennállása tehát örök, vagyis gondolkodása osztatlanul tartalmazza az összes formát (TE 52, 194). A lélek fennállása szerint nem mozdulatlan, hanem önmagát mozgató. Ezért aktualitása nem időtlen, mint az értelemé, hanem időbeli, keletkező. Ez az aktualitás ugyanakkor örök fennállásából következően egyszersmind halhatatlan, vagyis örökké tartó, minden időben gondolkodó, ami azt jelenti, hogy végtelen hatóerővel rendelkezik (TE, 85, 175, 191).²⁸ A formákat tehát nem intuitív módon, diszjunktív szintézisükben egyszerre elgondolva (*noészisz*), hanem diszkurzív módon, egymásután, egymástól elválasztva fogja fel (*dianoia*) (TE 123).²⁹ A lélek fennállása és aktualitása szerint racionális (PT III 2).³⁰ Az ész (*logosz*) az osztatlan formákat részekre osztott módon tartalmazza, az egységeket sokaságként, a mozdulatlanokat pedig önmozgásként. Az eszes lélek az értelmi formákat képmásokként (*eikonikosz*) foglalja magába (TE 195). A lélek e tekintetben is közvetítő: az örök értelmek és az idő egy részében létező testek között közvetít azáltal, hogy időben örökké tartóan gondolkodik. A lélek és az értelem közötti hasonlóság tehát az állandóság, ám amíg az értelem esetében ez egészséges, stabil és egységes, addig a léleknél elkülönült részekből álló, szétterített és áramló. A lélek és a test közötti hasonlóság pedig az időbeli keletkezés (TE 55).³¹

²⁷ Az értelem minden elválasztás forrása. PT V 12.

²⁸ Az önmagát mozgató lélek halhatatlanságáról lásd Platón: *Phaidrosz* 245c–246a.

²⁹ A lélekben jelenik meg az elválasztás ereje. Proklosz: *Kommentár Platón Parmenidészéhez* 807.20–808.17.

³⁰ Vö. Platón: *Timaios* 36e–37a. Egy helyen Proklosz azt írja, hogy az önmagát mozgató mozgás feltétele a reflexió. A létező minden más esetben külsőleg mozgató. Proklosz: *Kommentár Platón első Alkibiadészéhez* 106.15–107.4. Lásd erről Chlup 2012. 143.

³¹ Vö. Platón: *Timaios* 35a. Proklosz szerint az ész kapcsolatba kerülhet az alsóbbrendű irracionális étellel vagy okával, a neki megfelelő partikuláris értelemmel. Az előbbi a vélemény, amely annyiban különbözik az irracionális élet pusztán érzékszervi tudásától, hogy bár éppúgy érzéki tárgyra irányul, azt nem pusztán részeiben, hanem egészként ragadja meg.

A partikuláris lelkek a részesedhetetlen Lélekből, illetve a kauzális láncban velük analóg partikuláris értelmekből erednek a világleletti henászok közvetített egységei szerint. A lelkeknek a felsőbb szintekből való részesedésük mértéke alapján különböző fajtáik vannak. Az isteni lelkek az isteni értelmeken keresztül részesednek a henászokban. Az isteneket követő lelkek mindig részesednek az értelemről. Végül az emberi lelkek esetlegesen részesednek az értelemről, azaz nem mindig gondolkodnak (TE 63, 184, 185, 202). Az okukból kiáradt, ám oda vissza nem tért lelkek nem ismerik sem okukat, sem önmagukat: önmaguknak nem elégséges, nem teljes lelkek. Ez utóbbi lelkek bizonyos ideig az isteneket követik, bizonyos ideig azonban testekbe szállnak alá. Minden lélek örökké tartó ciklikus mozgást végez.³² Az értelemben esetlegesen részesülő lelkek az alászállás és a felemelkedés köreit végzik végtelen időn át (TE 206).³³ Az idő a mozgás mértéke, így az első mozgással, az önmagát mozgató lélekkel jelenik meg a világban. Az első lélek, a részesedhetetlen Lélek mértéke az idő egésze, abból részesedik. Minden partikuláris lélek minden ciklusának mértéke az egész idő egy bizonyos része (TE 200).³⁴

A lélek közvetítőként nemcsak minden formát tartalmaz, de minden érzéki testet is, méghozzá immateriális módon, modellként (*paradeigmatikósz*). A gondolkodó lélek testetlen, ha alászáll is a testbe, képes újra elválni tőle és önmagához, illetve okához visszatérni (TE 15, 186). Arra törekszik, hogy mozdulatlanul mozgató okával (valamint rajta keresztül a Jóval) újra egységbe kerüljön.³⁵ Az értelemben hasonlóan a lélek is tiszta formájában önmagának elégséges, teljes. Az értelemről továbbá azt is örökli, hogy önmagának ad életet. A lélek önmagát ismerő, önmaga által élő és önmagának elégséges létező. A lélekben részesedő test általa válik elevenné (TE 188, 189). Ugyanakkor a lélek, testhez kapcsoló-

Az érzéki tárgyra irányuló vélemény és az örök formára irányuló értelem közötti közvetítő a *dianoia*, a tudományos tudás, amely a formákat egymásutániségükben szemléli. Proklosz: *Kommentár Platón Timaiosához* II 1 skk. Vö. Platón vonalábrájával: *Állam* 511d, 533d.

³² A folytonos mozgás körmozgás. Ami tehát természet szerint körmozgást végez, az nem keletkezhet és nem pusztulhat el. Ezt a tételt Arisztotelész *Az égboltról* írt szövegben bizonyítja (270a12–22), amit Proklosz *A fizika elemeiben* rekonstruál (II. 4–5). Ám Proklosznál (ellentétben Arisztotelésszel és összhangban Platónnal) a lélek keletkezés és pusztulás nélkül mozgatja önmagát. Ebből következően mozgása csak körmozgás lehet. (Éz Arisztotelésznél az égboltnak és az égtesteknek felel meg: *Metafizika* 1072a21–23, 1073a29–b1.)

³³ Itt a hivatkozási alap Platón *Phaidrosz*ának fogathasonlata: 247b–c. Az isteneket követő és az alászálló lelkekről: 248a–b.

³⁴ Az idő nem a lélek mozgásából származik – mint Plótinosznál –, hanem az intellektuális *demiurgosznak* az az aktivitása, amely az örökkévalóság képmásaként, részesedhetetlen időként magában foglalja az egész időt és annak minden mértékét. Ennek mozgásából részesedik a lélek, amely fennállásában örök, de aktualitásában időbeli. PT V 20. Siorvanes 1996. 134–135. Vö. Platón: *Timaiosz* 37d. *A teológia elemeinek* 62., 110. és 111. tétélei alapján úgy tűnik, hogy távol a részesedhetetlen Lélektől, vannak olyan partikuláris lelkek, amelyek nem érintkeznek értelemmel, amelyek számára nincs velük analóg partikuláris értelem. Távolabb az Egytől, a lelkek nagyobb sokaságot képeznek, mint az értelmek.

³⁵ Vö. Arisztotelész megjegyzésével a mozdulatlanul mozgató értelemről, amely úgy mozgat, ahogyan a vágyakozás tárgya. Arisztotelész: *Metafizika* 1072a25–29.

dása és affekcióinak elszenvedése miatt, más által mozgatottnak látszik, amikor is a jót nem önmaga okában, hanem önmagán kívül másban keresi (TE 80). Mármost egy időben keletkező és pusztuló test közvetlenül nem részesedhet a romolhatatlan lélekben, amely végtelen hatóereje által minden időben átlekesít egy testet. Szükség van tehát egy közvetítőre, egy egyszerű, romolhatatlan testre, mely a lélekben elsődlegesen részesedik és amely közvetlenül kapcsolatba lép az érzéki természettel.³⁶ A romolhatatlan testet – a lélekhez hasonlóan – mozdulatlan ok készíti (hisz mozgó ok csak pusztulásnak kitett testet eredményezhet) (TE 207). E test osztatlan és anyagtalan, amelyet a lélek „szekérként” (*okhéma*) használ az anyagi természettel való érintkezése során. A romolhatatlan test annyiban száll alá, amennyi anyagi test kapcsolódik hozzá, vagyis amennyire irracionálissá válik, és annyiban egyesül a testetlen lélekkel, amennyire elhagyja e testeket (TE 196, 209). Az a lélek, amelynek eszköze anyagi testekkel terhelt, teljes mértékben alászáll az érzéki világba. Nem marad tehát fenn egy része az értelmi szférában, ahogy Plótinosz gondolta. Az osztatlan lélek egészében részesedik az értelemben, vagy egészében lép kapcsolatba az anyagi természettel (TE 211).

A partikuláris érzéki testeket az univerzális Természet fogja össze a világon belüli henászok közvetített egységei szerint.³⁷ Az érzéki testek időben kelet-

³⁶ Ezt nevezi Proklosz másutt asztrálestetnek (*okhéma asztroeidész*) vagy étertestnek (*okhéma aitherion*). (Proklosz: *Kommentár Platón Timaiosához* I 5 15; III 195 5.) Ezek az égitestek, vagyis az állócsillagok és a bolygók, szemben az anyaghoz kapcsolódó holdalatti lelkes testekkel. Az égitest hasonul a testetlen lélekhez, amennyiben egyszerű, oszthatatlan, illetve változatlan minőségű és mozgású (PT VII 3–4). A holdalatti lelkes testek keletkezésük körforgásában utánozzák az égitesteket (PT VI 4). Az égitestekről mint a lelkek szekereiről lásd Platón: *Timaios* 41e.

³⁷ Az egyszerre világfeletti és világon belül istenek közvetítenek a két utójára említett isteni rend között (PT VI 15). Az istenek és az emberek között pedig a daimóni rend közvetít, amely angyalokból, daimónokból és hősökből áll (PT VII 26). Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész a prokloszi iskolához kapcsolódva dolgozott ki egy keresztény angelológiát. A szerző az isteni tulajdonságok fokozatos kiadását az értelemfeletti, életfeletti és létfeletti, sőt istenfeletti és egyfeletti Istenből az intelligibilis szférán keresztül az emberig a *Mennyei hierarchiában* írja le. A kinyilatkoztatás Könyve alapján a szellemi szféra három rendjét különíti el Istenhez való közelségük szerint. A hierarchia minden tagja felfelé tekint forrására és értelmileg hasonul hozzá. Egyszersmind részesül abban a gondviselésben, amely által közli magát az alacsonyabb rendekkel. A prokloszi triászra emlékeztető módon mindhárom rend önmagában is hármas hierarchiát képez aszerint, hogy mely isteni tulajdonságot közvetíti, a tisztaságot, a megvilágosítást, illetve a tökéletessé válást. Sőt, minden intelligibilis létező önmagában is az említett rendek és erők hierarchiáját hordozza és ismeri, a helyének megfelelő módon részesedve belőlük. Az első rendhez tartoznak az Isten befogadására kitérülő, mindenekfelett tisztán és szilárdan álló trónusok; az önmagukat és az alattuk állókat hevítő szeráfok; valamint a tökéletesítő isteni bölcsességet felfogó és kiárasztó kerubok. Belőlük részesül a második rend, amely a maga formája szerint részesít az isteni tulajdonságokból, a megtisztulásból, a megvilágosulásból és a tökéletessé válásból. Ide tartoznak a tisztá uralkodás ősforrása felé törekvő uralmak; az illuminációkat rendületlenül befogadó erők; valamint az isteni adományokat rendezetten befogadó hatalmak. Az utolsó mennyei rend érintkezik az emberi (egyházi) hierarchiával, hogy egy fokozatos rend szerint valósuljon meg annak Istenhez történő felemelése. A fejedelemségek Isten felé fordulva vezetik a többieket; az

kező és pusztuló testek, azaz véges hatóerővel rendelkeznek. Más mozgatja, avagy aktualizálja őket, így nem elégségesek önmaguknak, tökéletlenek. Mivel határtalanul oszthatók, ezért nem képesek önmagukhoz, önmaguk egységéhez visszatérni (bennük inkább már a határtalan dominál, semmint a határ) (TE 15, 80).³⁸ Minthogy a hierarchia legalsó szintjét képzik, nem részesítenek más szinteket. A legtávolabb állnak az Egytől, így ők alkotják a legnagyobb sokaságot. Vagyis nem minden partikuláris test részesedik vele analóg partikuláris lélekben, csak az univerzális Természetből eredő kauzális lánc elején lévők (TE 62, 110–111).

Az érzéki természet nevei közötti felosztást Proklosz a *Platóni teológiában* tárgyalja. A felosztás alapja a testeket részesítő felsőbb szintek hatótávolsága. Minél magasabban helyezkedik el az adott szint, azaz minél egységesebb, annál nagyobb hatóerővel rendelkezik, vagyis a létezők annál általánosabb nemét képes létrehozni. Minél alacsonyabban van a szint, annál hamarabb fogy el hatóereje és a létezők annál partikulárisabb nemét konstituálja.³⁹ Az egyes, egymásból következő szintek az Egy, a Létező, az Élet, az Értelem és a Lélek. Ezek együtteséből az ember részesedik, amely tehát az okok szempontjából a legösszetettebb létező. Az a szint, ahol a (racionális) Lélek már nem hat, azaz amely az Egyből, a Létezőből, az Életből és az Értelemből részesedik, az állatok szintje. Az állatok, bár nem racionálisak, mégis emlékezettük, észlelésük és képzelőerejük által intuitív módon rendelkeznek formákkal. Őket követi az a szint, ahol már az Értelem is kihuny, vagyis az Egyből, a Létezőből és az Életből részesedő növények szintje. Az ezután következő élettelen létezőkön túl azonban még mindig van egy szint, amely bár részesedik az Egyből, a létezésből már nem: ez a formanélküli anyag, a potencialitás, a hiány szintje (PT III 2, III 6.21–26).⁴⁰ Nem létező, hiszen a határból (a határoló formából) nem, csak a határtalanból részesül. Ez az a szint, amely a hierarchia szerint a legtávolabb van az Egytől, ám okainak egyszerűsége alapján a legközelebb áll hozzá. Ahogy a létfeletti Egy csak negá-

arkangyalok fogadják be az isteni illuminációkat és hirdetik őket az angyaloknak. Végül az előző rendekben részesedő angyalok érintkeznek a mi világunkkal – akár a Törvény kinyilatkoztatóiként (ApCsel 7,38, 7,53; Gal 3,19; Zsid 2,2), akár hírhozókként (mint Zakariás, Mária, József és a pásztorok esetében: Lk 1,13; Lk 1,31; Mt 1,19; Lk 2,8). (Pseudo-Dionüsziosz 1994. 213–258.) Dillon hívja fel a figyelmet arra, hogy Dionüsziosz az angyali rendeket időnként henászokként nevezi meg. Az *Isten neveinek* egy helyén (588b) Isten olyan egységként (*henasz*) jelenik meg, mely egységet ad minden egységnek, majd később (892d) a szerző az Isten által megtartott angyali henászok halhatatlan életéről ír. Dillon é.n. 12–13. A mennyei hierarchia egy prokloszi elven alapuló diszjunktív szintézis.

³⁸ Proklosz *A fizika elemeiben* (I. 19) tárgyalja a mozgó testek határtalan oszthatóságának arisztotelészi bizonyítását, amely a *Fizikában* található: 234b10–20.

³⁹ A felosztás határt szab a hatóerő határtalanságának. A hatóerő és a felosztottság fordított arányban állnak (TE 86).

⁴⁰ Természetesen a lélek képmásként, az értelem formaként minden alatta álló szubiszisztenciát tartalmaz, de nem mindet részesíti természetében.

ció által közelíthető meg, a nem létező szintje csak priváció által.⁴¹ Ha viszont a hiány is a Jótól származik, akkor honnan ered a rossz? Proklosz szerint a rossz a jóra való törekvés mellékterméke (*parhüposztaszisz*), amelynek nincs saját elve, és csak a rész szemszögéből látszik rossznak. A gondviselés minden látszólagos rosszat jóra fordít.⁴²

Láthatjuk, hogyan jut érvényre mindebben az az elv, miszerint egy ok minél közelebb van az Egyhez, annál nagyobb a hatóereje, illetve a létezők annál általánosabb nemének oka. A henászok alatti hierarchiában közvetett hatása alapján a legnagyobb hatóerővel a részesedhetetlen Létező bír, őt követi a részesedhetetlen Élet, majd a részesedhetetlen Értelem (TE 101).⁴³ A hierarchia tetején és alján találjuk a legegyszerűbb, a legkevesebb ok által létrehozott szubszisztenciákat: a henászt és a formanélküli anyagot. Ahogy a hierarchia közepe felé haladunk, egyre összetettebb, egyre több ok által létesített létezőket találunk, középen az emberi lélekkel, a legösszetettebb teremtménnyel (TE 58, 59).

A sztoikusokhoz hasonlóan Proklosznál is minden mindenhez kapcsolódik, minden *szümpatheia*-ban van, mert mindent áthat az isteni erő. Ám ezúttal e kapcsolatok kauzalitása nem horizontális, hanem vertikális, vagyis a hasonlóságon (a részesedettek hasonlóságán, illetve a hasonulás vágyán) alapulnak (PT VI 4). A kapcsolatok egy szigorú hierarchia elválasztott rendjein belül és azok között érvényesülnek, meghatározott sorozatok mentén. A rendek (a mozgató ok szerinti felosztás alapján) a mozdulatlan, önmagukat gondoló értelmek diszjunktív szintézise, az azokat diszkurzív módon elgondoló, önmagukat mozgató lelkek hierarchikus rendje, valamint a más által mozgott testek hierarchikus rendje. A sokaságokat különböző szinteken egyesítő és egységesítő diszjunktív hierarchiát a henászok, az isteni egységek alkotják meg. Az egész univerzum szintetikus elve – Plótinoszhoz hasonlóan – a transzcendens Egy, a henászok pedig ennek az elvnek a különböző meghatározásait jelentik. Itt tehát egy kétszintű hierarchiáról van szó. Ez egyrészt az egyes rendek (értelmek, lelkek és testek) önmagában vett, „horizontális” hierarchiája, élükön a megfelelő részesedhetetlen monással, másrészt az egész „vertikális” hierarchiája, élén az Eggyel mint transzcendens forrással.⁴⁴ Az egyes szintek közötti átmenet Proklosznál sokkal

⁴¹ A fokozatosság az egyes testek kialakulásának folyamatában is megmutatkozik: először az általánosabb nem aktualizálja magát, majd fokról fokra az egyre partikulárisabb nemek. Például az emberben először a létezés jelenik meg, azután az állat, majd végül az ember. Amikor pedig a racionális képességek elhagyják az embert, megmarad a szentitív állat, és ha az élet is elhagyja, megmarad az élettelen létezés (TE 70).

⁴² Proklosz: *A rosszról* 50–54; PT I 17; *Kommentár Platón Timaiosához* 373 skk.

⁴³ Különbséget kell tehát tenni a monászok közvetlen és közvetett hatása között. A részesedhetetlen Létező közvetlenül az intelligibilis létezők oka, közvetetten minden létező oka. A részesedhetetlen Élet közvetlenül az Értelem gondolatainak oka, közvetetten minden élet oka. Végül a részesedhetetlen Értelem közvetlenül a részesedhető partikuláris értelmek oka, közvetetten minden forma oka.

⁴⁴ A horizontális és vertikális hierarchia különbségéről lásd Siorvanes 1996. 79–80, 125; Dodds 1963. 270, 282.

korlátozottabb, mint Plótinosz esetében. Míg Plótinosznál a filozófia alkalmas arra, hogy az Egyhez emelje fel a lelket, Proklosz szerint a bölcselkedés a lélek diszkurzív megismeréséhez kötött. Ami segíthet az isteni illumináció megtapasztalásában, az sokkal inkább a hit és az isteni kegyelmen alapuló teurgikus rituális gyakorlat (PT I 25, 110–112). Az egyes rendek megkülönböztető jegye alapvetően határozza meg az azokból részesülő természetek létét. Proklosznál az elválasztó szintézis egyoldalú használatának legátfogóbb példáját találjuk.

PROKLOSZ IDÉZETT MŰVEI

- Théologie platonicienne*. 6 vol. Szerk./ford. H. D. Saffrey, L. G. Westerink. Paris, Les Belles Lettres, 1968–1997 (görög nyelvű kiadás és francia fordítás).
- Platonic Theology*. Ford. Thomas Taylor. London, 1816 (angol fordítás). Repr.: Selene Books, Kew Gardens, 1995. (PT)
- The Commentaries of Proclus on the Timaeus of Plato, in Five Books; Containing a Treasury of Pythagoric and Platonic Physiology*. Ford. Thomas Taylor. Vol. 1. London, 1820.
- Diadoxos stoixeiósis theologiké. The Elements of Theology*. Szerk./ford. Eric Robertson Dodds. Oxford, Clarendon, 1933 (1963) (görög nyelvű kiadás és angol fordítás). (TE)
- Alcibiades I. *A Translation and Commentary*. Ford. William O’Neill. Springer Science – Business Media, 1971.
- Commentary on Plato’s Parmenides*. Ford. Glenn R. Morrow, John M. Dillon. Princeton, Princeton University Press, 1987.
- A fizika elemei*. Ford. Geréby György. In *Magyar Filozófiai Szemle* 41 (1997) 281–336.
- On the Existence of Evil*. Ford. Jan Opsomer, Carlos Steel. Ithaca, Cornell University Press, 2003.

IRODALOM

- Arisztotelész 2005. *Metafizika. XII. könyv*. Ford. Lautner Péter. In Bugár M. István (szerk.) *Kozmikus teológia. Források a görög filozófia istentanához a kezdetektől a kereszténység színrelépéséig*. Budapest, Kairosz.
- Arisztotelész 2009. *Az égbolt*. Ford. Lautner Péter. Budapest, Akadémia.
- Arisztotelész 2012. *A természet – Physica*. Ford. Bognár László. Budapest, L’Harmattan.
- Chlup, Radek 2012. *Proclus. An Introduction*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Czétány György 2019. *A transzcendentális probléma. Három szintézis harca egy konzisztens valóságért*. Budapest, L’Harmattan.
- Dillon, John M. é.n. Proclus and ‘Dionysius the Areopagite’. https://www.academia.edu/7919496/Proclus_and_Dionysius. Utolsó letöltés: 2021.03.31.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1960. *Előadások a filozófia történetéről*. Harmadik kötet. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai.
- Kant, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest, Atlantisz.
- Platón 1986. *Timaios*. Ford. Kövendi Dénes. In *Platón összes művei*. Harmadik kötet. Budapest, Európa.
- Platón 2001. *Philéboosz*. Ford. Horváth Judit. Budapest, Atlantisz.
- Platón 2005. *Phaidrosz*. Ford. Simon Attila. Budapest, Atlantisz.
- Platón 2006. *A szofista*. Ford. Kövendi Dénes, Bene László. Budapest, Atlantisz.

- Platón 2007. *Az államférfi*. Ford. Horváth Judit. Budapest, Atlantisz.
- Platón 2008. *Törvények*. Ford. Kövendi Dénes, Bolonyai Gábor. Budapest, Atlantisz.
- Platón 2014. *Állam*. Ford. Szabó Miklós, Steiger Kornél. Budapest, Atlantisz.
- Platón 2017. *Parmenidész*. Ford. Bárány István. Budapest, Atlantisz.
- Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitéusz 1994. A mennyei hierarchia. Ford. Erdő Péter. In *Az isteni és az emberi természetéről*. II. *Görög egyházatyák*. Budapest, Atlantisz.
- Siorvanes, Lucas 1996. *Proclus. Neo-Platonic Philosophy and Science*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Wallis, Richard T. 2002. *Az újplatonizmus*. Ford. Buzási Gábor. Budapest, Osiris.